

планами, налагодженими оперативними зв'язками, вишколеним офіцерським корпусом, чимала частина якого перейшла на службу новій владі, із підпорядкованими їй величезними складами зброї та іншого спорядження, значними людськими і фінансовими ресурсами, включаючи золотий запас колишньої імперії. І така ситуація тривала протягом всього часу воєнних дій в Україні. Інші їх учасники – білогвардійці, польські, румунські, французькі інтервенти спиралися на практично необмежену підтримку всіх країн Антанти. Без такої іноземної допомоги жодна з військово-політичних сил всередині України не мала б шансів на успіх у боротьбі проти відродження нації.

Непростими і досі недостатньо дослідженими, на нашу думку, є проблеми страждань мирного населення у воєнний час. Відповідальність за них несуть і відповідні керівники, хоча в тій мірі, в якій їм були підвладні сили, що чинили безчинства. Ідеться про єврейські погроми, безсоромне приниження, грабування і нищення українців, безцеремонні розправи з тими (а це тисячі і тисячі людей різних національностей), хто тільки здавався підозрілим різним урядовцям і самозваним владолюбцям. Нагальною є потреба детально висвітлити на основі документальних даних і без заполітизованості такі варварські події, визначити, що і коли відбувалось як здійснення відповідної політики, а що і коли – як стихійні або просто кримінальні вчинки, обумовлені впливом шовіністичних поглядів, чорносотенних традицій чи темних мародерських схильностей учасників безчинств. Цікавим було б і повне прояснення ролі масонських зв'язків. І важливо не тільки і не стільки встановити документально (а не шляхом припущень) належність тих чи інших історичних осіб до масонства, як визначити, що ж конкретно негативного чи позитивного було в діяльності останнього в українських землях.

У цілому ж книга дає можливість зримо уявити собі постаті її героїв, більш повно пізнати революційні події першої половини двадцятого століття, є вагомим внеском у національну історіографію. Матеріали видання стимулюють потяг до нових досліджень, до дальшого піднесення їх рівня, сприяють збагаченню історичних знань науковців, викладачів, студентів, широкого загалу.

В.Ф.Шевченко (Київ)

Борисевич С.О.

Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793–1886 роки). – К.: Вид-во НАДУ, 2007. – 424 с.

Аграрна проблематика є традиційною для українських істориків. На сьогодні вона має досить широку історіографію, але дослідження її триває. Велика кількість наукових праць створює уявлення вивченості аграрних відносин, але це удаване переконання. Залишається цілий ряд аспектів проблеми, що заслуговують на пильнішу увагу науковців. Одну з таких прогалин у сучасному розумінні аграрних відносин на Правобережжі України і заповнив С.О.Борисевич своєю монографією. Зосередження на аналізі законодавства цілком виправдане, оскільки воно є відображенням політики держави, яка до певної міри враховує інтереси різних соціальних груп, впливає на суспільні взаємини. Законодавство зумовлюється певною доцільністю, але оскільки ця сфера відрізняється інертністю, то справляє не лише стимулюючий, а й обмежувальний вплив, у даному разі на аграрні відносини. Не можна сказати, що воно у згаданій сфері не вивчалось істориками, але не було спеціальним предметом дослідження. Не менш важливим є вибір регіону і хронологічних рамок праці. Адже автор звернувся до досить показової доби в історії Правобережжя, пов'язаної з включенням його до складу Російської імперії. Отже, С.О.Борисевич заповнив істотну прогалину у розумінні поземельних відносин одного з найбільших регіонів України.

Структура монографії цілком виправдана. В першому розділі проаналізовано джерела та історіографію проблеми, що послужило відправною точкою для дослідження. У наступних п'яти розділах розкрито етапи законодавчого регулювання аграрних відносин у зазначеному регіоні. Періодизація еволюції російського законодавства стосовно поземельних відносин доцільна. Вона справедливо пов'язана із змінами загальної суспільно-політичної ситуації на Правобережжі. Правда, підрозділи краще назвати не главами, а, власне, підрозділами. Адже «глава» – це російський переклад українського «розділ». Хорошою ілюстрацією до змісту монографії є додатки, в котрих представлено розрахунки

погашення кредитів, групування місцевостей Правобережжя відповідно до «Місцевого положення» від 19 лютого 1861 р., банківські матеріали тощо. Доречним є словник термінів наприкінці книги.

У процесі підготовки монографії автором проаналізовано 728 законів Російської імперії. До дослідження залучено джерела з ЦДІАК України, а також держархівів Київської, Хмельницької, Житомирської областей. Отже, охоплено важливий масив джерел на території України.

С.Борисевич дійшов ряду важливих висновків. Він показав, що консервації феодальних соціально-економічних відносин сприяло периферійне розташування Правобережжя стосовно торговельно-промислових і культурних центрів Речі Посполитої. Дослідник вірно наголосив на домінуванні в Польщі законодавчого захисту приватної власності на відміну від державної. У Російській же імперії законодавче визнання приватної власності відбулося лише наприкінці XVIII ст. На відміну від Росії, в Речі Посполитій не існувало інституції конфіскації майна. Ще однією відмінністю названо існування різноманітних форм землеволодіння у Польщі, в той час як у російському законодавстві була відсутня інституція неповного володіння землею – емфітеутичного, поезуїтського, ленного. Відображено відмінності й у наділенні селян землею: в Речі Посполитій критерієм його виступала здатність обробити власною худобою певну ділянку, у Росії – шляхом жербкування. Отже, дослідник показав, що в першій половині XIX ст. у Правобережній Україні зіткнулися дві правові культури в ставленні до приватної власності, у певних моментах зовсім протилежні. З огляду на це російська влада змушена була в законодавчому відношенні піти на певний компроміс.

Дослідження показує, що у перші роки перебування Правобережжя в складі Російської імперії влада залишала практично у незмінному вигляді поземельні відносини шляхом запровадження паралельної дії російського та польського законодавства.

С.Борисевич показав суттєві зміни в аграрних відносинах Правобережжя протягом першої половини XIX ст. Вони були пов'язані з поступовим обмеженням польського законодавства, що дало змогу російській владі зміцнити свої позиції у поземельних відносинах регіону. Для цього періоду була характерна демагнітизація поміщицького землеволодіння, зумовлена об'єктивними процесами, які аналізуються автором. Проте названий процес відбувався паралельно з концентрацією земель у руках нових поміщиків. У першій половині XIX ст. розпочалося переселення селян на малоосвоєні території півдня й сходу Росії. Але ряд обставин – консервативність і низький рівень освіти серед селянства, недостатня наступальність влади – обмежували цей процес, який мав достатній потенціал щодо послаблення соціальної напруги на селі.

Напередодні реформи 1861 р. російське законодавство повністю замінило польське, але не зруйнувало феодальні соціально-економічні відносини. В результаті вони у правобережних губерніях мали подвійний характер: панівним залишалося поміщицьке землеволодіння, але існував дозвіл на придбання землі в приватну власність усіма верствами населення.

Як показує автор, у пореформений період законодавча діяльність спрямовувалася на земельне питання: збільшення відповідних бюджетних надходжень, збереження великих поміщицьких господарств та піднесення їхньої ефективності, підвищення рентабельності селянських.

В монографії зауважено, що Російській імперії знадобилося майже століття для законодавчого врегулювання поземельних відносин на Правобережжі. Таку розтягнутість у часі автор пояснює небажанням влади радикально втручатися в приватні права землевласників. Дослідник слушно викристалізував фактори формування законодавства: політичний, економічний, соціальний, етнічний. Внаслідок їх дії аграрні відносини еволюціонували у напрямі витіснення «численної маси землеробського населення», «ротації земельних власників», «концентрації сільськогосподарського виробництва».

С.Борисевич простежив, як російська влада за допомогою законодавства взяла під контроль поземельні процеси в нещодавно приєднаному регіоні й спрямувала їх у необхідному для держави напрямку. Законодавче унормування аграрних відносин відбувалося під впливом товарно-грошових, соціальних та етнічних особливостей регіону.

Показово, що автор ретельно вивчив економічну і політичну зумовленість законодавчих перетворень, процедуру прийняття відповідних рішень та їхні наслідки, тобто повний цикл законотворчої діяльності.

Монографія, що рецензується, дає відповіді на чимало питань щодо поземельних відносин наприкінці XVIII – в XIX ст. Водночас своєю працею С.Борисевич відкрив перспективи для майбутніх досліджень, котрі пов'язані із залученням документів із Російського державного історичного архіву, а також розширенням хронологічних рамок їх до початку революційної доби.

Н.Р.Темірова (Донецьк)

Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. / Підготовка до друку й авторський текст Андрія Блануци, Дмитра Ващука. – К.: Університетське видавництво «Пульсари», 2007. – 176 с.

Підготовлена А.Блануцею й Д.Ващуком публікація є результатом опрацювання ряду документів XVI ст. з Литовського державного історичного архіву, які, уперше залучені до наукового обігу, розкривають сторінки життя еліти ранньомодерної України.

Публікація документів з фонду Масальських була проведена вибірково за хронологічними ознаками (XVI ст.), а територіально охоплює Кременецький повіт Волині. Усього видано вісім документів. Упорядники підійшли до справи згідно з методологічними напрацюваннями сучасної історичної науки. Здійснено лінгвістичний варіант подачі тексту, який максимально точно передає особливості написання оригінального кириличного тексту, а також адаптований варіант – з розділенням на слова та з урахуванням сучасної пунктуації. Також додається фотокопія кожного документа. Огляд змісту виданих джерел проведено у хронологічному та причинно-наслідковому зв'язку. У результаті створюється зрозуміла картина життя еліти регіону. Відтак здійснена робота є цінною не тільки для науковців, але, як зазначено, для «всіх, хто цікавиться історією України та Центрально-Східної Європи». Пересічний читач, не спокушений тонкощами науково-дослідної роботи та масивом накопиченої спеціалізованої інформації, маючи в руках різні варіанти подачі тексту, супроводжуючий формуляр та історичний коментар може самостійно здійснити власну усвідомлену реконструкцію створення документації XVI ст., а також «буденної» реальності життя князів Масальських та їх сусідів по земельним володінням. Історичний коментар до кожного документа розкриває суть зафіксованої в ньому події. Проводяться аналогії на прикладах із правового життя можновладців, міст Волинського регіону та ВКЛ у цілому. У таких порівняннях упорядники дають можливість читачеві краще зрозуміти мотивацію тих чи інших дій представників князівської родини. Додаткові матеріали доповнюють зміст правового чи процесуального явища, яке відповідало нормам Литовського статуту. Пояснення до кожної особи, згаданої в документах, також розширює інформаційний простір осягнення історичної ситуації. А оскільки у кожному представленому документі зафіксовано конфлікт інтересів, ми також можемо певним чином змодельовувати характер, особистісні риси людей, задіяних у конфлікті.

Із поданих у публікації історичних джерел та коментарів до них читач дізнається про такі поняття, як «зарука», «наїзд», «серебщина», інститут опіки, про судове підпорядкування шляхти, особливості оподаткування у XVI ст.

Упорядники також здійснили огляд розростання роду князів Масальських з кінця XV і протягом XVI ст. Від безпосереднього родоначальника, кн.Юрія Масальського (перша пол. XV ст.) виводяться три родинні лінії за його синами – Василем, Володимиром і Семеном. Розкривається розвиток генеалогічних гілок роду, ілюструються їх позиції у системі пануючого класу Великого князівства Литовського. Простежено процес «осідання» у різних регіонах держави, а також складено реєстр справ Литовської метрики, в яких фігурують представники роду Масальських (усього 80 документів). Із реєстру читач дізнається, як князівський рід зміцнював своє становище службою у великого князя і розширенням земельних володінь. Останнє відбувалося як шляхом купівлі, так і через шлюбні угоди. Також представники роду нерідко ставали кредиторами монарха – чи не класичний хід еліти всіх часів для посилення свого впливу у державі. Відповідно, і вперше опубліковані документи з Литовського архіву виглядають більш доступними для розуміння на широкому полі джерельного висвітлення життя родини Масальських.

Певною вадою роботи є неопрацювання матеріалів ряду опублікованих, цілком доступних до ознайомлення книг Литовської метрики: книги Записів 5 (перша частина)¹,